

**Пташина історія. Скандали,
інтриги і мистецтво
виживання**

КУПИТИ

Що спільного у чубатих синиць і українських господинь? Чому самкам пінгвінів подобаються гладкі чоловіки та чим Дарвіну не вгодили павичі? Чи справді існує лебедина вірність і як качки дають раду нахабним залицяльникам? І чому українцям слід перейматися через папугу Крамера, що оселився в Києві?

Відповіді на ці запитання знає орнітологиня Наталя Атамась, яка у своїй книжці розповідає про те, як живуть птахи і наскільки їхня поведінка схожа на людську (чи то навпаки — наші звички нагадують пташині). Наталя з гумором пояснює, для чого птахи заводять гареми та як “редагують” кількість і якість власного потомства, як вони будують гнізда й шукають пару, планують зимування та чому пари розлучаються і залишають свої родини.

Особливе місце у книжці присвячено культурі бердвочингу, тобто спогляданню й дослідженню птахів, і його терапевтичному впливу на людей.

Наталія Атамась

Пташина історія

Скандали, інтриги
і мистецтво виживання

НАТАЛІЯ АТАМАСЬ

ПТАШИНА ІСТОРІЯ

Скандали, інтриги
і мистецтво виживання

віхла

Київ · 2021

УДК 598.2.081.11(02.062)
А92

Атамась Наталія

А92 Пташина історія. Скандали, інтриги і мистецтво виживання /
Наталія Атамась. — К. : Віхола, 2021. — 320 с. : іл. — (Наукопоп).

ISBN 978-617-7960-22-4 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-45-3 (е. в.)

Що спільного у синиць чубатих і українських господинок? Чому самкам пінгвінів подобаються гладкі чоловіки та чим Дарвіну не вгодили павичі? Чи справді існує лебедина вірність і як качки дають раду нахабним залицальникам? І чому українцям слід перейматися через папугу Крамера, що оселився в Києві?

Відповіді на ці запитання знає орнітологиня Наталя Атамась, яка у своїй книжці розповідає про те, як живуть птахи і наскільки їхня поведінка схожа на людську (чи то навпаки — наші звички нагадують пташині). Наталя з гумором пояснює, для чого птахи заводять гареми та як «редагують» кількість і якість власного потомства, як вони будують гнізда й шукають пару, планують зимування та чому пари розлучаються і залишають свої родини.

Особливе місце у книжці присвячено культурі бердвочінгу, тобто спогляданню й дослідженню птахів, і його терапевтичному впливу на людей.

УДК 598.2.081.11(02.062)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-7960-22-4 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-45-3 (е. в.)

© Наталя Атамась, 2021
© Валерій Чоботар, фото, 2021
© Володимир Гавриш, обкладинка,
2021
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2021

Відгуки про книжку

Коли я стала бердвочером, то дізналась про існування чорної горихвістки. Це маленька сіренька пташка з яскраво-помаранчевими животом і хвостиком. «Це ж треба, яке диво, — подумала я, — от би побачити колись таку!» Надворі було літо, і наступного ж дня я помітила, що горихвістки — всюди! Вони цибали на клумбах, сиділи на карнізах будинків, шукали щось під кущами. Раніше мій мозок не реєстрував їх. Одне просте знання розширило мій світ!

Ця книжка — неймовірна колекція розповідей, які розширять світ будь-якого читача, навіть стріляного горобця орнітології. Наталка Атамась — науковиця з величезним досвідом, купую класних історій і любов'ю до птахів, а любов — це заразна штука, як не крути.

Після прочитання вам уже ніколи не здаватиметься, що життя синичок за вікном невігадливе і нудне. Життя птахів наповнене неймовірними викликами, складними стосунками, вирішенням непересічних задач, зазвичай, у доволі обмежений термін — це все дуже гостросюжетно! Тож обережно — ця книжка провокує щире захоплення птахами!

Марися Рудська, ілюстраторка, бердвочерка

Вимушений зробити зізнання, мене ніколи особливо не цікавили птахи. На полицках бібліотек з природничими книгами, до яких у мене був доступ, я брав книги про пернатих істот останніми. З невідомих мені причин і кільчасті черви, і навіть мінерали силікатної групи викликали в мене значно більшу емпатію. Коли у дорослому віці я почав перетинатися зі спільнотами птахоспоглядців, то, хоч мене і захоплював їхній ентузіазм, ідея встати о 4 ранку і дивитись три години поспіль на суцвіття очерету видавалась завжди привабливішою, ніж видивляння у збільшувані прилади крихітних птахів.

Що ж, тепер я вимушений писати про все це у минулому часі. Книга Наталі Атамась віддухопелила моє почуття прекрасного у світі живих істот і я тепер в повному полоні культу птахів. Аналізуючи після прочитання текст, я розумію, що інакше й бути не могло. Історія на 7 розділів про скандали, інтриги та розслідування у пташиному царстві написана виважено, з холодним розрахунком, з яким кіт грається з мишею, і читачу може наївно здатися, що він прочитає сторіночку-іншу та зможе зайнятися хатніми справами чи повбивати час у соціальній мережі, але гармидер на робочому столі та десятки чатів без відповіді — підтвердження того, що це ілюзія.

Якби мені потрібно було описати форму книги, то я б сказав, що це не паралелепіпед, як будь-яка нормальна книга, а коло. Адже в «Пташиній історії» описаний рік з життя цих тварин — від шлюбних ігрищ навесні до зимових поневірянь у нашому рідному Вінтерфеллі. І після читання це коло насправді хочеться замкнути і почати занурення в цю історію знову. А все чому?

Бо Наталя Атамась — майстерна оповідачка з тонким почуттям гумору, іронією та вдалими реверансами в бік попкультури чи сучасного людського соціуму. Вона явно бачить смаки свого читача і пробиває його оборону тараном захопливих та, й нічого тут применшувати, дахозносних фактів про життя синиць, троянським конем порівнянь гніздової поведінки птахів та динозаврів, диверсіями в тилу ворога вишуканими жартами.

У книзі проаналізовані, як класичні орнітологічні дослідження, так і статті, які побачили світ зовсім нещодавно. Це сучасне науково-популярне видання, з якого боку його не крути. Кістяночкою вишні звичайної на десерті цього твору є історії з життя Наталі, які інкрустують цей пташиний епос, ламаючи четверту стіну між читачем та авторкою. Складається враження, що після цікавезної лекції, організатори тебе запросили на ботанічний чай і ти тепер майже свій у їхній компанії. І тому, навіть коли це опис ночівлі в наметах у холодному лісі, від прочитаного стає тепло.

Окрім кавалькади захопливих орнітологічних оповідок, надзвичайно цікавим є останній розділ книги. Це дуже правильно — закохавши у птахів, Наталя не кидає читача з цим відчуттям напризволяще, а розповідає про культуру птахоспоглядання з рядом зворушливих прикладів, що в інших країнах, що транслюючи українські історії. Вказує на те, як побачити чи почути птахів та як влаштувати ресторан для підгодівлі цих істот, щоб він був високою кухнею, а не МАФом з пиріжками з прокислою начинкою.

Коли я дочитав цю книгу, у мене було кілька почуттів та турбот. Закривши останню сторінку я ніби випірнув з води після тривалого занурення. Це було щось! Іншим почуттям були заздрощі до читачів, які тільки відкривають цю книгу і в них попереду вир пташиних спостережень. А турбота в мене лише одна — купити бінокль та спланувати сеанс споглядання птахів на завтра.

Олексій Коваленко, ботанік, автор книжки «Фрукти проти овочів. Чому кавун — не ягода, а томат — це фрукт»

Ми починаємо...

Колись давно я почула жарт, який мені страшенно сподобався: «Українці походять від пінгвінів, бо охайні та живуть громадами». Відтоді я багато дізналася і про українців, і про пінгвінів, і про безліч інших цікавих істот, аби поставити собі питання: а на яких птахів і справді схожі мої співвітчизники? І чи є в нас із птахами взагалі щось по-справжньому спільне?

Мабуть, ця книжка — це щось типу відповіді на ці запитання. Так, у нас не ростуть пера, ми не вміємо літати, наш мозок і світосприйняття влаштовані геть інакше. Але щось спільне в нас точно є: сім'я, побудова стосунків, турбота про дітей, чуття своєї хати та своєї землі.

Я не шанувальниця біологізаторства — пояснення будь-якої людської поведінки через призму твердження «ми всі — просто тварини» й пояснень, що «певна поведінка є природною» або «це закладено в наших інстинктах». І до того ж не спеціалістка з людської психології. Але я розбираюся у птахах, усе життя вивчала їхнє гніздове та родинне життя, тож маю що сказати із цього приводу.

Ми часто проходимо повз, не здогадуючись, що на сусідньому дереві чи у сквері відбуваються справжнісінькі драми й трагедії, птахи кохають, зраджують, паруються, розлучаються, та що там — повноцінно живуть поруч з нами. І в них є що підгледіти і чого повчитися.

Я побудувала цю книжку як повний пташиний рік. Спочатку весна — пора залицянь і шлюбів, потім літо — родинне життя й діти, а далі — осінь і зима й потреба «дотягнути» до наступного року. І невже хтось наважиться сказати, що наше життя не схоже на цю постійну круговерть?

На сторінках книжки вам трапляться безліч видів, які мешкають в Україні, і в далеких лісах та на водоймах, і зовсім поруч — у

сусідньому парку чи під вашою стріхою. Більшість — водно-болотні; нічого не вдієш, професійна слабкість. Але доволі багато тут і видів екзотичних, які живуть своїм цікавим життям деінде в далеких закордоннях. Аби читач розібрався, хто є хто, наприкінці є спеціальний покажчик. Види-сусіди, що трапляються в Україні, у ньому виділено напівжирним. Деякі з них побіжно згадуються лише раз, про інших я пишу впродовж усієї книжки, повертаючись до їхніх звичок і вдачі знову й знову. Загалом цю книжку необов'язково читати від початку й до кінця. Якщо вам цікаво дізнатися винятково про шпака чи горобця хатнього, ви зможете легко знайти та прочитати тільки ті сторінки, де написано саме про них.

Окремий розділ наприкінці я присвятила цілком конкретним стосункам птахів і людей — спостереженню за птахами, або бердвочінгу. Цьому є абсолютно логічне пояснення. Якщо ця книжка — «про стосунки взагалі» і про любов та підтримку зокрема, то симбіоз бердвочерів і птахів — саме про це. Я вдячна всім прекрасним людям, які рятують птахів, спостерігають за ними, заповідають і зберігають для птахів останні шматки дикої природи або просто цікавляться ними й намагаються щось дізнатися. І хочу, аби нас ставало більше.

Саме тому Валерій Чоботар, великий любитель птахів і воїн-ветеран АТО, люб'язно погодився проілюструвати книжку своїми світлинами. Можливо, вони не схожі на фото, які можна побачити на сторінках National Geographic, але саме такий вигляд мають птахи для будь-якої людини, яка приходить у парк з камерою, щоб насолодитися природою й поспілкуватися із чудовими істотами.

Прочитайте книжку і вступайте до наших лав. У нас є печивко, подорожі та прогулянки на свіжому повітрі, красиві фотки й добрий настрій.

Розділ 1

Обери мене! Чому прекрасна стаття у птахів — самці

«Щоразу, коли в око впадає перо павича, мене починає нудити», — писав видатний Чарльз Дарвін у листі до свого колеги, британського ботаніка Грея¹. Дивна реакція, зважаючи на те, що прекрасне блискуче оперення й розкішний хвіст захоплює людей так само, як і самиць павича, (*Pavo cristatus*). І ніби яскравих кольорів не досить, самець ще й трясє своїм пишним хвостом під час шлюбних демонстрацій на частоті 25 Гц, а це, на хвилиночку, 25 разів за секунду². Хвіст важить третину кілограма, і трусити ним самець може понад 25 хвилин — справа не для слабаків (див. [посилання](#)). При цьому на розгорнутому віялом хвості всі плями рухаються синхронно, як одна, і до того ще й виходить гучний звук. Що довший і важчий хвіст, то швидше самець ним трусить. Звісно, від споглядання такого в кого завгодно може запаморочитися голова, і суперечність павичевого хвоста з теорією природного добору, яка так засмучувала видатного вченого, тут ні до чого.

Навіщо павич це робить? Адже великий важкий і яскравий хвіст наражає самців на небезпеку, так само як і голосна пісня, і запальний танок. Дослідження 28 видів північноамериканських птахів, у яких самці й самиці чітко відрізнялися яскравістю оперення, довели, що велика та яскрава стаття справді помирає від пазурів хижаків частіше, ніж маленька і тьмяна³. До того ж співи й барвисте оперення — штука енергетично коштовна. Усе це — заради прекрасної дами й перемоги у шлюбних перегонах. Але чому дама обирає найяскравішого та найзатятішого?

Яке дивне питання — зауважите ви. Дівчата люблять крутих хлопців на останній моделі «Ауді» та з голлівудською усмішкою на всі

тридцять два, це всі знають! Вони просто йдуть за покликом природи.

Аби не повторювати тут стереотипів, які трапляються щодо стосунків чоловіків і жінок на просторах світової мережі, спробуємо спочатку розібратися, що ж це за «поклик природи» такий і як насправді відбувається формування пари у птахів.

Жінкам подобаються рокмузиканти

Багато десятиліть учені, причому переважно чоловіки, вважали, що добре знають, чого хоче пташина жінка від свого обранця — звісно ж, здорових генів для найкращого можливого потомства. Ця думка була й залишається такою поширеною, що перекочувала в побутове уявлення про взаємодію між статями і серед людей. Звісно, а як іще пояснити, що жінки весь час обирають засмаглих високих мускулястих красенів? Насправді все значно хитріше. Звичайно, якщо самка — мати-одиначка, яка «підніматиме» свій виводок одноосібно, батьківські якості обранця не грають жодної ролі. Запліднення — ось і весь внесок самця в майбутнє дітей. У таких умовах його здоров'я та генетичні якості — справді «хороші гени», які можуть успадкувати нащадки, дуже важливі.

Ніде правди діти, приблизно такими критеріями керувалася і я, коли вирішувала народжувати сина й виховувати його самотужки. Той факт, що його батько хоча б розумний, а розумові здібності в людей принаймні частково успадковуються, зіграв неабияку роль у моєму рішенні.

А от серед птахів самотні батьки чи матері трапляються не так уже й часто. На користь гіпотези «хороших генів» свідчить низка фактів і зпоміж видів з подвійним, тобто традиційним, батьківством. Наукові дослідження засвідчили, що яскраві, рухливі та співучі самці краще харчувалися й менше хворіли в дитинстві, що є показником здоров'я. Видається цілком логічним, що здоровий самець, здатний утримувати більшу й кращу гніздову територію, допоможе вигодувати та виростити здорових дітей.

Але деякі вчені вважають гіпотезу «хороших генів» переускладненою. Усе набагато простіше, міркують вони. Найяскравіше оперення, найгучніший і складний спів, яскраві

демонстрації просто найкраще сприяють завданню звернути увагу самки на конкретного виконавця. Самець ніби кричить: «Я! Я! Я!!! Ось він — Я! Готовий на все!» — і самка просто обирає найголоснішого, бо решту вже не чує. Ця ідея називається «гіпотеза яскравих маяків». Вона дуже добре пояснює, чому в багатьох видів, особливо тих, де самець виконує суто роль запліднювача, він вдається одночасно і до яскравого оперення, і до складних танців чи демонстрацій, і до голосних звуків. Така поведінка властива багатьом видам колібрі, райським птахам, а серед українських птахів — глушцям (*Tetrao urogallus*) і тетерукам (*Tetrao tetrix*). Вважається, що самці просто перевантажують слухові й зорові канали сприйняття самки, і той, хто найкраще перехопить її увагу, — зірве банк.

Найекзотичнішою наразі є гіпотеза, яку висунув дослідник Річард Прум, багато років вивчаючи маленьких яскравих тропічних пташок — манакінів. Думаю, складно знайти людину, яка цікавиться живою природою і не бачила би при цьому на ютубі роликів з неймовірними танцями різних видів манакінів — «місячна хода» по гілці манакіна червоноголового (*Pipra rubrocapilla*) (див. [посилання](#)), смішні стрибки й розпушена «борода» манакіна-короткокрила бразильського (*Manacus candei*) (див. [посилання](#)), стрибки через голови цілої вервички манакінів-червононогів синіх (*Chiroxiphia caudata*) (див. [посилання](#)). Прум стверджує, що пояснювати такі поведінкові дива адаптивністю — логічно, але неправильно. Природа не завжди буває холодною раціоналісткою. Не кожна ознака — свідчення її користі. Не завжди краса — це показник здоров'я, якості чи конкурентної переваги. Іноді краса — це просто краса. Вона — річ у собі, ні для чого. І птахи її люблять та цінують. Просто так. Річард Прум написав про це цілу книжку⁴. У ній він стверджує, що птахи мають певні особисті вподобання, які формуються випадковим чином. Вони обирають красивий і складний спів, яскраве оперення чи «місячну ходу» іншої половини не тому, що ті якимось чином інформативні, а тому, що вони приємні. Вибір красивих і голосистих — це процес, що організовується сам і підтримує себе, формуючи певний стандарт. «Краса просто буває», — стенає плечима Прум.

Ба більше, дослідник вважає ідеї краси як корисної адаптації небезпечними для людей, адже вони пронизують усю людську

культуру й суспільні відносини. Тобто якщо симпатична дівчина обрала не пивний животик, неголену пику й багатий внутрішній світ, а міцні м'язи, упаковані в гарний піджак, не варто заспокоювати себе жіночою меркантильністю та «біологічним підґрунтям». Можливо, варто просто почати ходити в спортзал і випрасувати штани.

Але якщо ви вважаєте, що прасування штанів — це вже занадто, то до ваших послуг є й інші гіпотези щодо вибору самок, які активно циркулюють у науковому товаристві. Наприклад, гіпотеза «генетичної сумісності», яка постулює, що самки обирають самців, чії гени доповнюють їхні⁵.

Але повернімося до популярної теорії «хороших генів». Якщо такі зрозумілі й корисні речі, як охорона гніздової території, допомога у вигодовуванні пташенят, зроблений у хаті ремонт і сумісна поїздка на Мальдіви, оцінити надзвичайно просто, то яскраве оперення й танці як маркер «хороших генів» — гіпотеза, складна у доведенні. Як же пов'язані «хороші гени», міцне здоров'я та пташині демонстрації?

Що таке пташина пісня

У будь-якому великому міському парку чи лісопарку від п'ятої до сьомої ранку можна натрапити на справжній пташиний концерт. Уміння відрізнити й визначити серед голосного хору окремі пташині голоси — мистецтво, якого має навчитися кожен орнітолог. Мені особисто в цьому дуже допомагала любов до класичної симфонічної музики, де кожен концерт чи симфонія розбиралися на окремі партії — ось скрипки, ось кларнети, а ось заграла арфа.

Першу скрипку в типовому міському парку грають дрозди — чорний (*Turdus merula*) і співочий (*Turdus philomelos*). На відміну від багатьох видів, вони залюбки співають не тільки вранці, але й у вечірніх сутінках. Пісня невеличкого коричневого, з поцяткованими грудьми дрозда співочого — це дзвінка фраза, у якій, дослухавшись, можна розібрати веселе запрошення: «Чай-п'ють, чай-п'ють! А м-мені, а м-мені? З цук-кор-ром, з цук-кор-ром!». Звісно, дрізд не розмовляє людською мовою; подібні фразочки, схожі на звуки, які видає птах, часто конструюють студенти-орнітологи, аби вивчити й запам'ятати звучання найпоширеніших лісових голосів. На відміну від веселуна співочого, дрізд чорний — співак «сумний». Це не схоже на скрипку,

радше гобой, мелодійний і меланхолійний. Дрізд чорний неймовірно красивий. Вугільний самець з яскраво-жовтим дзьобом і жовтим обідком навколо очей. Його можна побачити в будь-якому київському сквері, а взимку — у великих лісопарках.

Ще один типовий міський співак — зяблик (*Fringilla coelebs*). Його пісня — короткі однакові фразочки, з різким «розчерком» наприкінці. Самці зябликів — тьмяно-рожеві, завбільшки з горобця, їх легко знайти, прогулюючись лісовими доріжками в парках і скверах. Вони скрізь: співають у кронах дерев навіть найменших міських скверів.

Якщо ви мешкаєте в новому районі багатоповерхівок у великому місті типу Києва, пташиний спів є і тут. Зненацька навесні, прокинувшись дуже рано, приблизно о четвертій ранку, ви зможете почути з балкона між будинків короткі трельки, що нагадують стукіт маленьких камінців. Це співає горихвістка чорна (*Phoenicurus ochruros*) — типова мешканка бетонних джунглів. Маленька сіра пташка із жовтогарячим хвостиком у природі мешкає серед каміння й скель, і тому багатоповерхова забудова міст, щілини між плитами та кондиціонери їй до вподоби. Безліч маленьких комах, які збираються на нагрітому бетоні панельних стін, забезпечують виводки горихвістки чорної кормом.

Чому ж горихвістка, зяблик, дрозди й інші птахи співають?

Звісно, одна з функцій пісні — попередити можливих суперників, що місце чи гніздова ділянка зайняті. Але не менш важлива мета — шлюбна демонстрація перед самкою, а також підтримка сімейних стосунків у парі.

Пісня — справа непроста. Глибоко в горлянці птахів, там, де трахея розділена надвоє й утворює два бронхи, розміщена дивовижна структура, за допомогою якої птахи співають, — сиринкс. **Сиринкс** — це тоненькі хрящі та дві мембрани, які вібрують з високою швидкістю під дією току повітря, а також ціла купа маленьких м'язів, що керують усією структурою. Ці м'язи можуть скорочуватися незалежно для кожної мембрани, створюючи надзвичайно складні та багатотональні звуки. Швидкість скорочення і, відповідно, утворення звуків просто вражає. Наприклад, усім відомий шпак (*Sturnus vulgaris*) — прекрасний співак і звуконаслідувач, скорочує м'язи сиринкса кожної мілісекунди. Він не просто співає, свистить, гуде, тріщить і скрегоче,

він імітує співи інших видів, уплітає в пісні рипіння дверей, котяче нявчання, навіть звуки автомобільної сигналізації.

Такі вправи потребують багато енергії. Вони роблять співака помітним для хижаків, наражаючи його на небезпеку. Також пісню потрібно опанувати. Це непростий процес. Довгих і складних пісень птахи вчаться дуже подібно до того, як ми, люди, вчимося говорити.

Усім відомо, як швидко та просто діти в дуже ранньому віці опановують будь-яку мову чи навіть дві. Вони уважно слухають дорослих, спочатку намагаються видавати прості звуки, потім — складніші, повторюючи за батьками окремі склади й прості слова знову і знову. З плином часу вчити іноземну мову так легко вже не виходить. Наше «вікно можливостей» для вивчення мови із широко відчиненого в дитинстві перетворюється на маленьку квартиру. Цікаво, що у птахів відбувається щось схоже. Приблизно так само маленькі пташенята спочатку слухають пташиний спів батьків у гнізді, а потім видають певні звуки, які дослідники порівнюють з періодом лепетання в малюків. Далі пташенята намагаються відтворити батьківську пісню, пробують знову і знову, спочатку вчаться виконувати щось типу «протопісні», аж поки не освоять дорослий варіант.

У багатьох видів птахів «вікно можливостей» для вивчення видової пісні коротке — лише 2–3 місяці. Якщо пташеня на цей час ізолювати від батьків, воно ніколи не вивчить повноцінного видового співу. Щось подібне ми бачимо і в людей. Адже якщо дитина у ранньому віці, до трьох років, була ізольованою від людського суспільства, вона зможе спілкуватися тільки за допомогою невеликого набору звуків і вже навряд чи заговорить.

Як було б добре, якби кожен з нас міг у будь-якому віці опанувати потрібну мову так само ефективно, як у ранньому дитинстві, чи не так? Це доступно деяким видам птахів. Наприклад, папуги чи канарки можуть ефективно вчитися все життя, ускладнюючи та відшліфовуючи своє виконання. У того самого шпака «вікно можливостей» теж прочинене постійно, саме тому він так добре вчиться мавпувати інші голоси й звуки.

Навіщо ж усі ці складнощі? Пам'ятаєте гіпотезу «хороших генів»? Самець демонструє свої фізичне здоров'я, витривалість і здатність бездоганно вивчити, повторити й розвинути складну мелодію.

Дослідження свідчать, що самці, які погано харчувались у дитинстві, виконують видову пісню не так гарно, як ті, хто не потерпав від конкуренції в гнізді і їв досхочу. Можливо, самки вловлюють цю невідповідність і вибраковують не такого здорового самця?

Що складніша й триваліша пісня, то довше потрібно вчитися і то довше залишається прочиненим «вікно можливостей» для навчання. Деякі вчені вважають, що, обираючи складні й тривалі пісні, птахи тим самим допомагали своєму мозку еволюціонувати в бік більшої здатності до навчання. От і кажіть тепер, що з музики ніякої користі. Ваша матуся, наполягаючи на відвідуванні класу скрипки в дитинстві, щось таки знала.

Чи є пісні ознакою героя-коханця?

Певний час дослідники були впевнені, що красиві, довгі й складні пісні — це ознака видів, у яких самець виступає в ролі героя-коханця. Він приваблює багато самиць своїм бездоганним музичним виконанням і парується з ними одночасно або по черзі за сезон.

Але історія виявилася складнішою. Пташині донжуани з гаремом самок — це необов'язково носії найкращих та найвигадливіших пісень. Зате пісня таких видів еволюціонує і змінюється в середньому набагато швидше й частіше, ніж у прихильників вірності. Маленькі пташки з красивим співом — діамантники зеброві (*Taeniopygia guttata*), яких часто тримають у ролі декоративних птахів у клітках, — цінують подружню вірність. Вони обирають одного партнера і створюють з ним сім'ю на багато років. Але співати не припиняють. Навіщо, якщо кохану пару вже знайдено? А все просто. Навіть маленька пташка знає, що підтримка стосунків — так само важлива, як і їхнє створення, а втримати — так само важливо, як і завоювати. І співає саме для цього — для підтримки сталого партнерства.

Ті, кого природа обійшла з вокальними талантами, викручуються за допомогою інших звуків. Кулички-бекаси (*Gallinago gallinago*) — маленькі птахи з довгими дзьобами — на вологих луках і болотах Полісся в сутінках під час шлюбних демонстрацій пірнають у польоті вниз, розправляючи пера на хвості. Довге протяжне гудіння «бе-е-е-е-е-е-е-е», яке при цьому утворюється від вібрації крайніх жорстких пер на великій швидкості, надало українську назву цьому виду —

«баранець». Дятли ще взимку починають займати гніздові ділянки та гучним стуком сповіщати суперників і прекрасних дам про серйозність власних намірів.

Але далі за всіх пішов екзотичний для нас вид — мешканець Австралії. Прекрасний і рідкісний чорний папуга — какатоїс-голіаф (*Probosciger aterrimus*), єдиний вид, який для створення музики, аби зачарувати самку, використовує інструменти⁶. За допомогою сухої гілляки птах видає складний різноманітний барабанний стукіт. У кожного самця своя індивідуальна стала ритміка й музичний «підпис» (див. [посилання](#)).

Людські жінки, здається, повністю погоджуються зі своїми пташиними сестрами щодо важливості музики для насиченого сексуального життя. Американські дослідники довели, що на піку фертильності жінки при плануванні короткострокових побачень віддають перевагу творчим чоловікам (зокрема музично обдарованим), а не, наприклад, багатим⁷. Ще в одному французькому дослідженні було здійснено експеримент: на вулиці до жінок наближалися чоловіки, які тримали в руках спортивну сумку, гітару або були без нічого, і просили телефончик. Достовірно більшу кількість телефонів від 300 жінок в експерименті отримали чоловіки з гітарою в руках⁸. До речі, публікація цього дослідження була відкликана як неетична.

Якщо відстежувати кількість фанаток і в модних молодіжних бойз-бендів, і в пристаркуватих мастодонтів рокмузики на кшталт Міка Джаггера, зв'язок музики і сексу видається очевидним. А розглядаючи ситуацію через призму пташиної логіки, самець, який навчився грати на гітарі, скрипці чи іншому музичному інструменті, демонструє принаймні високі когнітивні здібності, здатність до навчання та координацію. Непоганий показник «хороших генів»!

Хвилиночку, але ж дівчата захоплюються Брюсом Спрінгстіном, невже хлопці жодним чином не фанатіють від Тейлор Свіфт чи Біллі Айліш? Невже у птахів співають тільки самці? У чому причина такої гендерної нерівності? Жодної нерівності, у тропіках, та й і у помірних широтах, співають як самці, так і самки, і дуже часто пари об'єднуються в дуети. Але співи самок виконують дещо іншу функцію, і про це ми детальніше поговоримо в наступних розділах,

коли визначатимемо, що саме — статевий конфлікт чи кооперація — панує у пташиних родинах.

Навіщо справжньому «бандерівцю» сонцезахисний крем?

Коли молоді студенти-зоологи тільки-но починають свій шлях у науці, перед ними постає проблема вибору — кого вивчати? Адже тваринний світ такий різноманітний і цікавий.

Облишмо сумну історію, як з мене не вийшло спеціаліста з отруйних змій через те, що на кафедрі зоології Київського університету не було зоолога, який згодився б узяти наді мною кураторство. З отруйними зміями України якось узагалі не пощастило, що й пояснює певний брак спеціалістів. Краще уявімо ідеальну ситуацію: ти — юний романтичний майбутній дослідник, і ти можеш обрати будь-кого.

Кого ж обирає майбутнє наукової спільноти? Серед безхребетних тварин лідерство тримають жуки й метелики, а серед хребетних — птахи. Думаю, не треба пояснювати чому. Птахи красиві, помітні, їх нескладно шукати й визначати.

Краса потребує жертв

Приблизно такими самими критеріями керуються самки низки пташиних видів, обираючи собі пару. Червоні, жовті, блакитні, райдужні — самці птахів часто помітні та яскраві, а от самки — або геть сіренькі й непоказні, або мають ті самі ділянки на тілі, що й самці, тільки значно тьмяніші. До першої групи в нашій фауні належать зяблики, дрозди чорні, усім відомі снігурі (*Pyrrhula pyrrhula*), до другої — синиці великі (*Parus major*), дятли, найпрекрасніші птахи нашої фауни — прокляті пасічниками бджолоїдки (*Merops apiaster*).

Явище, коли самка й самець відрізняються одне від одного забарвленням або ще якось, має назву **статевий диморфізм**. Але є види, у яких самки не відрізниш від самця, — ворони та граки, ластівки, горобці польові (*Passer montanus*) — не плутати з родичами, горобцями хатніми (*Passer domesticus*). Чому так?

Дуже часто яскраві кольори, чуби, довгі хвости, видовжені пера в найдивніших місцях — це ознака самця, який паруються з багатьма

самицями за сезон і не бере жодної участі в родинних турботах. Річ у тому, що різнокольоровість і чудернацькі прикраси, на кшталт павичевого хвоста, яскравих кольорів фазанів чи різноманітного вбрання райських птахів, так само як і пісні, — це дуже і дуже дорого.

Червоні, коричневі, жовті, зелені кольори птахів — це «хімічне» забарвлення, зумовлене пігментами: каротиноїдами, меланінами й порфіринами. Сині, фіолетові, ультрафіолетові й інші «холодні» кольори — це «фізичне» забарвлення, спричинене процесами дифракції світла на мікроскопічних упорядкованих структурах пер, які вибірково відбивають світло з певними довжинами хвиль. Звучить страшно? А уявіть, як складно відростити й синтезувати все це багатство. Яскраве забарвлення енергетично влітає організму в копійку, так само як чуби, хвости й видовжені пера.

Прекрасна слабка стаття, тобто самці, також платить загальним зниженням ефективності імунної системи, високою загрозою з боку хижаків, а ще втратами енергії, аби просто носити таку важку прикрасу, як, наприклад, павичевий хвіст.

Тож дозволити собі все це можуть здебільшого ті, хто не вкладається в потомство. У героїв-коханців і пташиних донжуанів статевий добір працює в бік збільшення яскравості та прикрас, а в їхніх партнерок, які лишаються матерями-одиначками, — навпаки. Жодних витрат на непотрібну красу, адже треба ставити на ноги дітей⁹. Ба більше, нещодавно масштабне дослідження, яке здійснили на 6000 видів птахів зі статевим диморфізмом, засвідчило, що статевий добір працює на те, аби самки залишалися сіренькими й непомітними, навіть інтенсивніше, ніж у бік збільшення яскравості самців¹⁰.

Ультрафіолетові синиці

Значно цікавіша ситуація серед видів, у яких у потомство вкладаються і самець, і самка, а яскраві кольори присутні у вбранні обох статей. Хоча доволі часто буває так, що людина навіть не бачить їх.

Знайомтеся: «бандерівська» пташка, патріотично пофарбована в колір українського прапора — синиця блакитна (*Cyanistes caeruleus*). У цього виду самці лише трошки яскравіші за самку, як на людське око. Але воно бачить не все. Зате в птахів, особливо в малих

горобцеподібних і деяких хижаків, дуже розвинений зір у короткохвильовій ультрафіолетовій частині спектра. Деяким хижим птахам це потрібно, аби за яскравими для «ультрафіолетового зору» мітками сечі мишей-полівок легко знаходити здобич, ширяючи в повітрі. Дрозди гарно розрізняють серед листя плоди, восковий наліт яких добре відбиває ультрафіолет. А самки синиць блакитних обирають партнера, орієнтуючись за забарвленням шапочки на голові в ультрафіолетовій частині спектра (див. [посилання](#)).

Це довели дослідники в класичних експериментах, здійснених у Швеції¹¹. Вони мазюкали бідолашних самців і їхні шапочки сонцезахисним кремом та дивилися, як зміняться преференції самок. Звісно, самки віддавали перевагу самцям, яких кремом не мастили, але це ще не все. Виявилося, що під час спарювання із самцями з тьмянішими шапочками самка регулює стать майбутніх дітей у виводку так, аби й з яєць вилупилося більше самок¹². У самок з яскравішим майбутнім батьком було навпаки — більше спадкоємців--синів. Є гіпотеза, що така регуляція закріплює в генетичній лінії гени гарних яскравих самців у численніших самцях-потомках.

Але вибір здійснюють не тільки самки синиць блакитних. Самці тежкладаються у виводок, отже, мають цілковите право так само обирати маму своїх дітей. У цьому полягає різниця між ними й тими видами--донжуанами, для яких важлива не якість обраниць, а їхня кількість. Дослідження засвідчили, що самці британських синиць значно більшекладаються у виводок, коли мати родини має блідий УФ-колір¹³. Вважається, що яскравий УФ-колір — показник здоров'я й гігієни, адже це засвідчує, як ретельно власник оперення чистить його від бруду. Тому коли самці паруються і створюють сім'ю з блідими й нездоровими самками, вони дбайливо намагаються компенсувати їхній менший внесок у сім'ю за рахунок збільшення свого. А от аналогічні нідерландські експерименти продемонстрували протилежне — самцікладаються у виводок із тьмяною в УФ-кольорі самкою набагато менше. Насправді те, що нідерландські самці синиці блакитної такі безсовісні, а британські птахи поводяться як справжні чоловіки, не так уже неймовірно. Різні географічні угруповання серед птахів можуть мати доволі різний підхід до сімейних питань.

У сім'ях, де про дітей дбають двоє, серед птахів конкуренція за гарних чоловіків така само висока, як і серед людей. Ось чому в купі видів самки також яскраві. Але навіщо взагалі паруватися з кимось, хто не відповідає високим стандартам? У випадку синиці блакитної може просто не бути іншого вибору. Ці пташки мають надзвичайно високу смертність узимку після першого року життя. У більшості особин може бути тільки одна чи дві спроби розмножитися протягом сезону, у таких умовах уже не будеш аж надто перебірливим.

Синицю блакитну можна зустріти скрізь, де є дерева з невеличкими дуплами. У кожному парку чи сквері Києва й не тільки можна почути її веселу дзвінку пісеньку. Ця маленька пташка має справжню «бандерівську» вдачу — вона затята, смілива, відважно воює за гніздове дупло з птахами, більшими за неї, і дуже любить сало, особливо в холоди. Словом, наша людина! Одна з найпоширеніших пташок фауни України, вона часто траплятиметься на сторінках цієї книжки. Адже так само вона поширена на сторінках наукових публікацій і монографій, присвячених птахам, — це один з найпопулярніших об'єктів для вчених, які досліджують життя птахів.

Але повернімося до сонцезахисного крему й ультрафіолетового забарвлення. Ще одна жертва косметологічних експериментів шведських учених — красива пташка, яка мешкає в Україні біля води, — синьошийка (*Luscinia svecica*). Якщо ви мешкаєте в Києві, то можете зустріти її на Совських чи Святошинських ставках, Осокорківських чи Троєщинських луках, а загалом вона завжди там, де є став чи річка. Самці мають на горлі красиву синьо-червону пляму, але в ультрафіолетовому світлі вона ще має додаткову яскравість, яка залежить від віку самця. Самки бачать це й охоче обирають доросліших, досвідченіших чоловіків¹⁴.

Навіщо птахам ще й ультрафіолетовий спектр для шлюбних перегонів, адже є видимі кольори, і ультрафіолет їх часто дублює? Є думка, що ультрафіолетові сигнали призначені саме для інформування партнера на близькій дистанції. УФ-діапазон погано видно на далекій відстані, він гарно пасує для того, аби демонструвати себе партнеру, не привертаючи уваги хижаків.

Звісно, на колір оперення двох статей серед птахів можуть впливати не тільки шлюбні перегони, а й безліч різних чинників. Наприклад,

деякі дослідники вважають, що великі за розміром птахи, найімовірніше, будуть яскравими, бо таким не треба втрачати краси, аби бути непомітними для хижаків. Серед тропічних птахів часто яскраві обидві статі, особливо якщо в конкурентній боротьбі за територію, надто запальній у тропічних ландшафтах, потрібно весь час нагадувати суперникам, хто тут господар.

Танцюють... не всі

Якщо гучна вокалізація говорить сама за себе навіть у густому лісі чи очеретах, то кольорове оперення й прикраси потребують відповідної демонстрації. Для декого влаштовуються спеціальні сцени й майданчики, де відбуваються «паради краси» або й цілі турніри. З наших видів токування влаштовують, наприклад, тетеруки. Їхні токовища на Поліссі існують на одному місці десятиліттями. Самка обирає й оцінює самців тетеруків, звертаючи увагу, зокрема, на їхній красивий хвіст, що за формою нагадує ліру і який претенденти активно демонструють на токовищі під час вистав і ритуалізованих бійок. Річ у тому, що взимку тетеруки-самці контролюють певні території, на кордоні яких можуть відбуватися справжні баталії між сусідами. Найбільший і найсильніший самець залишається неушкодженим, переможений отримує обскубаний хвіст. Цілісність чи обскубаність хвоста навесні під час весняних демонстрацій сигналізує самкам про фізичне здоров'я, силу, а отже — гени майбутнього обранця. Оскільки тетерук не бере жодної участі в подальшому піклуванні про кладку й малечу, це єдине, що цікавить самку на току¹⁵.

Ну, знову ця нудота, скажуть деякі читачі — голлівудська усмішка, накачаний торс, дівчата обирають красунчиків і здорованів і так далі. Справді, ми вже зрозуміли: якщо батько не вкладається в потомство, то хай уже тоді буде мужнім, розкішним і героїчним. Але природа не така проста, як здається. Дивовижний птах, який вдрузки розбиває цю банальну схему, — невеликий кулик брижач (*Philomachus pugnax*).

Кулики-«трансвестити»

Це типовий кулик з довгим дзьобом і довгими ногами, який у позашлюбний період видається непоказним і бурим. Щоправда, самці

зазвичай більші за самицю, що взагалі нетипово для куликів. Брижачі знамениті передусім своїми багатолюдними весняними токовищами, які збирають сотні птахів. На жаль, в Україні такого не побачиш, бо цей вид у нас масово трапляється тільки під час міграцій, а розмножується набагато північніше.

Самці брижача в шлюбному вбранні — це красені з різнокольоровими «боа» навколо шиї з подовжених пер. На току приблизно 80–95 % самців займають спеціальні території, на яких танцюють, стрибають у повітрі, усіляко демонструють себе, показують свій шикарний кольоровий комір і викликають на двобій інших чоловіків. Прикраси з пер у цих мачо зазвичай темного кольору. Але є й інші претенденти — 5–20 %. Вони менші за розміром, не мають індивідуальних ділянок на току, туляться поруч і поводяться дуже скромно. Їхні «шарфи» на шиї зазвичай білі й світлі. Ці самці користуються нагодою і швидко паруються із самками, коли войовничі носії чорних «боа» з'ясовують стосунки один з одним (див. [посилання](#)), (див. [посилання](#)).

Але це ще не все. Справжнім сюрпризом для дослідників було довідатися, що є і третій тип самців, близько 1 %. Вони найменші за розміром, у них немає шикарних прикрас на шиях, та й загалом вигляд мають точнісінько такий, як у самок. Але от сім'яники в них — ого-го, такому розміру можуть позаздрити «справжні чоловіки» з першої групи. Вони також успішно паруються із самками на токах і, ніби цього не досить, також примудряються вступати у гомосексуальні контакти із самцями з перших двох груп як «знизу», так і «згори»¹⁶. Ну, що ж, кому піп, кому попада, а кому — попова дочка.

Кластер генів, у якому жорстко закріплені «ролі» самців брижачів на току, регулює серед іншого вироблення чоловічого гормону — тестостерону. Звісно, у мужніх територіальних самців його рівень значно вищий. Зате самці менш маскуліnnих груп виробляють набагато більше сперми, аби компенсувати меншу кількість парувaнь із самками і збільшити ймовірність запліднення, адже дами часто паруються з усіма трьома групами на одному току.

От що може наробити одна-єдина хромосомна мутація, яка, вважається, сталася 3,8 млн років тому¹⁷. Чому природний добір

підтримав таке? Бо «мачо»-стратегія з бійками та прикрасами дорого коштує організму, тож альтернативи заохочуються.

Будівельники-звabники

Види, у яких головна мета самців — паруватись і тільки паруватись, можуть влаштовувати справжній бродвейський мюзикл, де прекрасне вбрання супроводжується голосними звуками й неймовірними танцями чи виступами, як це відбувається серед багатьох колібрі та райських птахів. А знамениті наметники додають до виступу ще й майстерно прикрашену сцену у вигляді намету і майданчика перед ним. Чи то радше сам виступ додається до сцени — справжнього витвору мистецтва.

У цих птахів, що мешкають в Австралії та Новій Гвінеї, так само як у згаданих вище видів, самка будує гніздо, відкладає яйця, виховує пташенят самотужки. А самець робить тільки одне. Те саме, що дало назву цим птахам. Намет, або ж шалаш. Власне, для того, аби привабити самку та переконати її обрати саме його.

Намет — це дуже складна справа. Подивімося на споруду прекрасного наметника фіолетового (*Ptilonorhynchus violaceus*). Вона має бути абсолютно симетрична, зведена з однакової довжини й товщини гілочок, правильно пофарбована соком ягід всередині. Майданчик біля намету має бути облаштований помостом з гілочок і щедро декорований різними кольоровими предметами. Особливо важливим кольором для наметника фіолетового є синій, який рідко трапляється в природі. Самець має гарно погарувати, аби здобути і викласти у красивий візерунок блакитні квіти, крила метеликів, пластикові кришки від пляшок та інші багатства. Самці часто крадуть один в одного сині та блакитні деталі декору й навіть руйнують намети суперників. І все це тільки задля того, аби самка звернула увагу саме на їхні намети.

А ставки жінок ще вищі. Пам'ятаємо гіпотезу «хороших генів»? Згідно з нею, намет — це маркер розумного, сильного, здорового самця. Самка обирає найкращі гени для майбутніх дітей і в жодному випадку не має помилитися. Вона оцінює будову зсередини, оглядає майданчик, декор, а самець тим часом виконує перед нею доволі активний танок з присіданнями, випадами, різкими розкриваннями

крил і голосними звуками. Цей танок також дуже важливий для майбутнього парування.

На ютубі можна знайти багато відео такого танку й самця, що має прекрасний намет, купу блакитних прикрас на майданчику, дуже старається, але його дама летить геть (див. [посилання](#)). Чому?

Бо важливим виявляється не тільки намет, майданчик, декор, танок і співи. А ще те, наскільки самець помічає, чи подобається це все самці. Те, як він відстежує її зворотну реакцію. Агресивний танок, випадки й наскоки можуть налякати обраницю. І вона полетить деінде. І тоді все виявиться марним.

Аби перевірити це, американські дослідники у 2006 році розробили робота — самку наметника. З його допомогою вони демонстрували самцям позу наляканої дами в наметі і дивилися, наскільки хлопці «здають назад» у своїх демонстраціях, якщо помічають, що щось іде не так. І виявили — сюрприз-сюрприз! — що жінки й справді, звісно, люблять «багатих, успішних і напористих», але шанси залишити свої гени набагато вищі в тих самців, які під час демонстрацій звертають увагу на обраницю та корегують свою шлюбну поведінку з її вподобаннями¹⁸.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ